

Kuramsal ve Karşılaştırmalı Milliyetçilik Örneği: Miroslav Hroch Tipolojisine Göre Bulgar ve Arnavut Milli Hareketleri Karşılaştırmalı Analizi

A Theoretical and Comparative Example of Nationalism: A Comparative Analysis of The Bulgarian and Albanian National Movements According to Miroslav Hroch's Typology

Tuğçe ATİK*

*Dr, Bağımsız Araştırmacı

E-mail: damlatugce@gmail.com

 ORCID: orcid.org/0000-0002-3477-1933

Bilgin ÇELİK*

*Doç. Dr, Dokuz Eylül Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

E-mail: bilgincelik72@gmail.com

 ORCID: orcid.org/0000-0002-4041-7922

Öz

Bu çalışma, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başlarında Bulgar ve Arnavut milliyetçiliklerinin gelişimini Miroslav Hroch'un "küçük milletler" tipolojisi çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelemektedir. Hroch'un milliyetçi hareketleri A (entelektüel hazırlık), B (milliyetçi ajitasyon) ve C (kitlesele seferberlik ve siyasi hedefler) olmak üzere üç aşamada ele alan modeli, her iki hareketin tarihsel gelişimiyle ilişkilendirilmiştir. Çalışmada, Bulgar milliyetçiliğinin 1876 Nisan Ayaklanması ile zirveye ulaşarak kısa süre sonra özerklik elde etmesiyle klasik bir "ayaklanma tipi" milliyetçilik örneği sunduğu; Arnavut milliyetçiliğinin ise 1909-1912 yılları arasında yaşanan isyanlar, "Kırmızı Kitap" ve 12 maddelik muhtıra gibi belgeler aracılığıyla kitleleştiği ve bağımsızlık talebini somutlaştırdığı ortaya konulmaktadır. Her iki hareket de dış müdahalelerle (Bulgaristan için Rusya, Arnavutluk için Avusturya-Macaristan) destek kazanmıştır. Ancak 1912'de ilan edilen Arnavutluk bağımsızlığı, ulusal taleplerin gerisinde kaldığı için Arnavut milliyetçileri açısından bir tatminsizlik yaratmıştır. Sonuç olarak, Bulgar ve Arnavut milliyetçilikleri Hroch'un "ayaklanma tipi" modeline uymakta; ancak gelişim hızı, toplumsal tabanı ve başarı düzeyi bakımından farklılıklar göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: milliyetçilik, Miroslav Hroch, Bulgar milliyetçiliği, Arnavut milliyetçiliği

Abstract

This article presents a comparative analysis of Bulgarian and Albanian nationalist movements in the late 19th and early 20th centuries within the framework of Miroslav Hroch's typology of "small nations." Hroch's three-phase model of national movements A (intellectual preparation), B (patriotic agitation), and C (mass mobilization and political goals) is used to examine the historical trajectories of both cases. The Bulgarian national movement is characterized as a classical example of the "revolt type," culminating in the April Uprising of 1876 and followed shortly by autonomy. In contrast, the Albanian national movement emerged later and gained mass support through the uprisings of 1909–1912, expressed through documents such as the "Red Book" and the twelve-point memorandum. Both movements were significantly influenced by external powers, namely Russia in the Bulgarian case and Austria-Hungary in the Albanian case. However, the recognition of Albanian independence in 1912 fell short of nationalist expectations, creating a sense of dissatisfaction. In conclusion, while both movements align with Hroch's "revolt-type" pattern, they differ in terms of development pace, social base, and level of success.

Keywords: nationalism, Miroslav Hroch, Bulgarian nationalism, Albanian nationalism

To Cite This Article/Bu Makaleye Atıf İçin: Atik, T. & Bilgin, Ç. (2025). Kuramsal ve Karşılaştırmalı Milliyetçilik Örneği: Miroslav Hroch Tipolojisine Göre Bulgar ve Arnavut Milli Hareketleri Karşılaştırmalı Analizi. *Journal of Diplomatic Research*, 7(2), ss. 1-23.

Giriş

19.yüzyılın başlarından itibaren Balkanlar'da yükselen milliyetçi hareketler, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki hâkimiyetini derinden sarsmıştır. Yüzyılın sonuna gelindiğinde, İmparatorluğun Avrupa kıtasındaki varlığı neredeyse tamamen ortadan kalkmış; yalnızca Makedonya ve Arnavutluk bölgeleriyle sınırlı kalmıştır. Bu çalışma, Bulgar ve Arnavut milliyetçiliklerini karşılaştırmalı bir çerçevede ele alarak, Miroslav Hroch'un "küçük milletler" kuramı doğrultusunda bu hareketleri "ayaklanma tipi" milli hareketler bağlamında analiz etmeyi amaçlamaktadır. Hroch'un milliyetçilik tipolojisi, özellikle Batı Avrupa dışındaki etnik toplulukların modern ulus inşa süreçlerini anlamak açısından son derece elverişlidir. Zira Hroch, Batı Avrupa'da egemen sınıfların öncülüğünde gelişen milliyetçiliklerden farklı olarak, siyasi iktidardan yoksun etnik grupların takip ettiği özgün yolları vurgulamıştır. Bu bağlamda, "küçük milletler" olarak tanımladığı bu toplulukların ulusal hareketleri, Fransız ya da Alman örneklerinden belirgin bir biçimde ayrışır. Hroch'un kuramı, bu farklılaşmayı anlamlandırmak ve egemen bir devlet yapısı içerisinde gelişmeyen milliyetçi hareketleri analiz etmek için önemli bir kuramsal zemin sunmaktadır.

Kuram çerçevesinde milli hareketler üç aşamada değerlendirilir: Kültürel bir uyanışı ifade eden A aşaması, sınırlı bir entelektüel çevrenin milliyetçi fikirleri yaymaya çalıştığı B aşaması ve milliyetçi ideolojinin geniş halk kitleleri tarafından benimsendiği C aşaması. Hroch ayrıca, ekonomik gelişim düzeylerini göz önünde bulundurarak bu aşamaların gerçekleşme biçimlerine göre milliyetçi hareketleri "entegre tip", "gecikmiş tip", "bölünmüş tip" ve "ayaklanma tipi" olarak sınıflandırmıştır. Balkanlar'daki milliyetçi hareketler, bu sınıflandırma içinde "ayaklanma tipi" olarak değerlendirilmektedir. Bu makalede, Bulgar ve Arnavut milliyetçilikleri Hroch'un kuramsal çerçevesi doğrultusunda analiz edilecek; benzerlikleri ve farklılıkları karşılaştırmalı bir biçimde ortaya konulacaktır.

Bu çalışma 2003 yılında tamamlanmış Bilgin Çelik'in Arnavut Milliyetçiliğine dair doktora tezi ile 2023 tarihinde tamamlanmış Tuğçe Atik'in Bulgar Milliyetçiliği tezlerinin sentezi niteliğinde olup, Küçük Milliyetçilikler örneği bağlamında Balkan milliyetçilik hareketlerinden görece daha geç ortaya çıkan Bulgar ve Arnavut milliyetçiliklerini Hroch tipolojisi bağlamında karşılaştırarak kuramsal bir çerçeve sunmakta ve bundan sonraki akademik çalışmalar için bir örnek oluşturma amacı taşımaktadır.

Yöntem

Bu çalışmada, karşılaştırmalı tarih yöntemi temel alınmıştır. Bu yöntem, farklı tarihsel örnekler arasında yapısal benzerlikleri ve işlevsel farklılıkları ortaya koymayı amaçlayan bir yaklaşımdır (Bloch, 1949; Black, 1966). Marc Bloch'un tarihsel olguların yalnızca tekil bağlamlarda değil, çoklu sistemler içinde analiz edilmesi gerektiğine dair yaklaşımı (*The Historian's Craft*, 1949), yöntemin kavramsal temelini oluşturmuştur. Benzer biçimde Cyril Edwin Black (1966) ve Barrington Moore (1966), karşılaştırmalı yöntemin modernleşme süreçlerini anlamada açıklayıcı bir çerçeve sunduğunu vurgulamışlardır. Türkiye'de Salih Özbaran (2003) ve Nedim Yalansız'ın (2009) çalışmaları, bu yöntemin yerel tarih araştırmalarına uyarlanmasına öncülük etmiştir.

Bu makalede karşılaştırma, Miroslav Hroch'un küçük milletler tipolojisi esas alınarak dört ana kriter üzerinden yürütülmüştür:

- * Kültürel uyanış (A aşaması); her iki toplumda milli bilincin ortaya çıkış koşulları ve kültürel üretim alanları (eğitim, dil, basın);
- * Yurtsever ajitasyon (B aşaması); milliyetçi aydınların örgütlenme biçimleri, propaganda yöntemleri ve toplumsal taban oluşturma süreçleri;
- * Kitleselleşme ve siyasal hedeflerin belirginleşmesi (C aşaması); bağımsızlık taleplerinin siyasal eyleme dönüşmesi;
- * Dış müdahaleler ve uluslararası bağlam; büyük güçlerin etkisi, Balkanlardaki diplomatik dengeler ve bu faktörlerin her iki hareket üzerindeki yansımaları.

Bu kriterler, Bulgar ve Arnavut milli hareketlerinin benzer yapısal koşullardan doğmasına rağmen neden farklı tarihsel sonuçlara ulaştığını açıklamaya imkân tanımaktadır. Böylece karşılaştırmalı tarih yaklaşımı, yalnızca benzerlikleri değil, tarihsel özgünlükleri de görünür kılan bir analitik çerçeve sunmaktadır (Skocpol, 1979; Hroch, 2015).

Kısa Bir Literatür Analizi

Balkanlarda milliyetçilik üzerine yapılan çalışmalara değinmeden önce milliyetçilik kuramları üzerine yapılmış çalışmalardan kısaca bahsetmek yerinde olacaktır. Elie Kedourie'nin Milliyetçilik adlı çalışması ile 1960'larda başlayan milliyetçilik üzerine kuramsal çalışmalar özellikle modernist kuramcılarının katkıları ile oldukça geniş bir literatürün oluşmasını sağlamıştır. Aralarında bu makalenin de temelini oluşturan Miroslav Hroch'un yer aldığı, Eric Hobsbawn, Ernest Gellner, Benedic Anderson gibi önemli isimlerin yayınları ile modernist milliyetçi kuram oldukça gelişmiş ve genişlemiştir. Antony Smith farklı bir perspektif ile milletlerin ve milliyetçiliğin oluşumunu etno-sembolcü bir yaklaşım ile ele almış ve milliyetçilik kuramına bu farklı teorik yaklaşım ile derinlik kazandırmıştır. Umut Özkırımlı'nın milliyetçilik kuramlarına (1999) ilişkin eleştirel yaklaşımı Türkiye'de milliyetçilik çalışmalarına önemli katkı sağlamıştır. Tanıl Bora'nın "Milliyetçiliğin Provokasyonu:Yugoslavya" (2018) örneği ve milliyetçiliğe dair diğer çalışmaları bu alanda ilk akla gelenlerdendir. Mark Mozower'in "Bizansın Çöküşünden Günümüze Balkanlar" (2017), Maria Todorova'nın Balkanları Tahayyül Etmek (2022), Barbara Jelavich'in iki ciltlik Balkan Tarihi (2006), Misha Glenney'in Balkanlar 1804-2012 (2024) gibi batılı yazarların Balkanlar üzerine yazmış oldukları kitaplar milliyetçilik öncesi kimliklerin ortaya koyulması ve bu kimliklerin milli hareketlerle birlikte dönüşümünü ortaya koymuştur.

Bulgar meselesi denildiğinde, Türk tarih yazımında konunun öncül çalışmalarından biri Halil İnalcık'ın doktora tezi ve bu tezden ürettiği *Tan-*

zimat ve Bulgar Meselesi (1943) adlı eseridir. Bu çalışma, Osmanlı reformları çerçevesinde Bulgar milliyetçiliğinin ortaya çıkışını ele alması bakımından Türkiye'deki ilk akademik örneklerden biri olarak dikkat çekmektedir. Ardından Hüdayi Şentürk'ün doktora tezine dayanan *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)* (1992) adlı kitabı, 19. yüzyılın ikinci yarısında Bulgar sorununun bir ulusal mücadeleye dönüşme sürecini Osmanlı arşiv belgeleri üzerinden incelemiş; özellikle çetecilik faaliyetlerine ve bu faaliyetlerin merkezî idare üzerindeki etkilerine odaklanmıştır.

1990'lardan itibaren milliyetçilik araştırmalarında toplumsal cinsiyet perspektifinin öne çıktığı görülmektedir. Nira Yuval-Davis ve Floya Anthias'ın 1989'da yayımladıkları *Women-Nation-State* başlıklı derleme ile Yuval-Davis'in *Gender and Nation* (1997) adlı eseri, kadınlık, toplumsal cinsiyet ve ulusal kimlik arasındaki etkileşimi ele alarak milliyetçilik kuramlarına yeni bir analitik boyut kazandırmıştır. Bununla birlikte Osmanlı Balkanları bağlamında milliyetçi hareketlerin toplumsal cinsiyet perspektifiyle ele alındığı çalışmaların sayısı hâlâ sınırlıdır. Bu açıdan Tuğçe Atık'ın "*Toplumsal Cinsiyet ve Milliyetçilik: Bulgar Milliyetçiliğinde Kadınların Rolü*" (2022) başlıklı makalesi, Bulgar milliyetçiliğinde kadın kimliğinin temsiline odaklanarak literatürdeki bu eksikliğe dikkat çeken öncü bir çalışma niteliği taşımaktadır.

Arnavut milliyetçiliği üzerine Kristo Frasherî'nin *History of Albania* (1964), Stavro Skendi'nin *The Albanian National Awakening* (1967), Nuray Bozborâ'nın *Osmanlı Yönetimi Döneminde Arnavutluk ve Arnavut Milliyetçiliğinin Gelişimi* (2000), Bilgin Çelik'in *İttihatçılar ve Arnavutlar* (2004) ve "Balkan Milliyetçiliklerini Anlamak İçin Karşılaştırmalı Tarih Yöntemi" (2014) başlıklı çalışmaları, Nathalei Clayer'in *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri* (2013), George W.Gawrych'in *Hilal ve Kartal* (2021) çalışmaları akla ilk gelenler arasındadır.

Editörlüğünü Timothy Snyder ve Katherine Younger'in yaptığı *The Balkans as Europa 1821-*

2014 (2019) alışması yakın dönemde yayınlanan Balkanlara ilişkin önemli yayınlardandır. Yine Editörlüğünü Bülent Sarper Ağır'ın yaptığı ve makalenin yazarlarından Bilgin elik'in de Birinci Bölüm yazarlığı yaptığı Kosovo: Past Present and Future (2019) kitabı Kosova'nın tarihsel süreci ile bugün ve geleceği hakkında Türk ve yabancı farklı yazarların perspektifleri sunulmaktadır. Alexandre Kostov'un editörlüğünü yaptığı Contemporary Balkans: The Challenges of the 21st Century (2021) adlı kitapta yine farklı yazarlar Balkan ulus-devlet ve milliyetçiliklerini AB, NATO ve Rusya ile ilişkiler bağlamında değerlendirmektedir. Thanos Veremis'in The Modern Balkans: A Concise Guide to Nationalism and Politics. The Rise and Decline of the Nation State alışması da 19.yüzyıldan 21.yüzyıla Balkanlarda milliyetçilik ve ulus-devlet kurma süreçlerini değerlendirmektedir.

Balkan milliyetçiliği literatürü bugüne dek zengin bir tarihsel ve kuramsal miras oluşturmuş olsa da, bu çalışmalarda Miroslav Hroch'un küçük ulusların milli uyanışına ilişkin tipolojisi karşılaştırmalı olarak ele alınmamıştır. Bu makale, Bulgar ve Arnavut milliyetçiliklerini Hroch'un modelinin üç aşaması çerçevesinde birlikte değerlendirerek, Balkan milliyetçiliği çalışmalarında eksik kalan kuramsal bir bağlantıyı kurmayı ve disiplinler arası bir katkı sunmayı amaçlamaktadır.

Bulgar ve Arnavutların Kültürel Uyanışı Bulgar Rönesansı: "Vuzrazdane"

Miroslav Hroch'un milliyetçilik teorileri literatürüne yaptığı en büyük katkılardan biri, milli hareketi önceleyen bir kültürel aşamadan bahsetmesidir (Verrijzer-Sampimon, 2013: 11-12). Hroch, kendi yaptığı analizlerde Bulgar milliyetçiliğinde milli hareketin A aşamasının atlanıp hareketin doğrudan B aşamasından başladığını iddia etmektedir. Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı İmparatorluklarını çeşitli yönlerden değerlendiren Hroch Balkan milliyetçiliklerinin diğer küçük milliyetiliklerden birkaç noktada farklı geliştiğini iddia eder. Bu iddialarından

birisi de Balkan milliyetçiliklerinde "B aşaması başlamadan A aşaması başlamamıştır" iddiasıdır (Hroch, 2015:26).

Bulgar kültürel uyanışının diğer Balkan milliyetiliklerine göre geç başlamasında seküler okul sisteminin geç oluşması, düşük okuryazarlık oranı ve matbaaya sınırlı erişim etkili olmuştur (Verrijzer-Sampimon, 2013: 123-124). Ancak son araştırmalar, Bulgar milli hareketinin geç başlamasına rağmen yoğun bir kültürel uyanış dönemi, yani A aşaması yaşadığını göstermektedir (Atik, 2023). Bulgar ulusal kimliğinin ilk ifadesi olarak görülen Paisi Hilendarski'nin *Slav-Bulgar Halklarının, arlarının ve Azizlerinin Tarihi* adlı eseri 1762'de yazılmış, ancak 1844'te yayımlandığında yazarının kimliği bilinmiyordu; Paisi'nin adı ancak Marin Drinov'un 1871'deki çalışmalarıyla ortaya çıkarılmıştır (Crampton, 1997: 48). Bu durum eserin etkisinin sınırlı olduğu tartışmalarını doğursa da, Paisi'nin eseri Bulgar kimliğini Rum kimliğinden ayıran ve Bulgar dilinin, tarihinin ve geçmişinin özgün değerini vurgulayan ilk metinlerden biridir. Üstelik Paisi'nin, eserini kiliselerde halka okuyarak yayması, okuryazarlığı düşük kesimlere ulaşmasını sağlamış, ğrencilerine Bulgarca ğreten Papaz Sofrani gibi ardıllar aracılığıyla düşüncelerinin yayılmasına öncülük etmiştir (şentürk, 1992: 55-56). Böylece 18. yüzyılın bu erken metni, yüzyıl sonra Bulgar ulusal uyanışının simgesine dönüşmüştür.

Ancak Bulgar kimliğinin oluşumunda en somut adımların 19.yüzyılın başlarında Rus aydınları ve diaspora Bulgarları tarafından atıldığı söylenebilir. Bu aydınlr arasında Moskova'da tıp eğitimi almaya giden ve Bulgarların soyunun Tatarlara dayandığını reddederek Bulgarcanın Rusçanın ana lehçelerinden biri olduğunu iddia eden Yuri Venelin, Sofrani'nin ğrencisi ve 1824'te ilk Bulgarca gramer kitabı Ruben Bukvar'ı yazan Petar Beron, daha sonra Rusya'nın Filibe Viskonsolosu olacak Nayden Gerov gibi Bulgarları Rum kimliğinden sıyırap Rusya ile akrabalıklarını desteklemeyi amaçlayan önemli isimler vardır (Verrijzer-Sampimon, 2013: 62).

Hroch'un "akademik ilgi" olarak tanımladığı A aşamasının dinamikleri 1830'lardan itibaren belirginleşmiştir. Bu dönemde Bulgar aydınları, tarih, dil ve kültür üzerine yoğunlaşan "entelektüel faaliyetler" aracılığıyla ulusal bilincin temellerini atmışlardır. 1830'larda Bulgar topraklarında seküler okulların kurulmaya başlaması, A aşamasının dönüm noktası olmuştur. Genellikle Bulgar tüccarların desteğiyle açılan bu okullarda eğitim gören öğrenciler, sonraki dönemde "milli ajitasyon" bayrağını taşıyacak kuşakı oluşturmuştur. 18. yüzyıl sonlarına kadar eğitim kiliselere bağlı hücre okullarında yürütülmekteydi. Dini müfredata ek derslerin girmesiyle başlayan değişim süreci, Bulgar gençlerinin eğitim için Rum okullarına yönelmesine yol açmıştı (Verrijzer-Sampimon, 2013: 42). Rum kimliğini reddeden ilk Bulgar devrimcilerinin bu okullarda yetişmiş olmaları paradoksal görünse de, Rum kültürünün yüceltilmesi ve Bulgar kimliğinin aşağılanması, genç Bulgarlar arasında kendi kültürel biricikliklerini kanıtlama motivasyonunu güçlendirmiştir. Nitekim Bağımsız Bulgar Kilisesi mücadelesinin önde gelen isimlerinden Stoyan Camakov, içindeki milliyetçi bilincin Rum öğretmeninin Bulgarları "asimile edilmesi gereken halk" olarak tanımlamasıyla uyandığını belirtmiştir (Daskalov, 2009: 164-167).

Rum okullarının Bulgar milliyetçiliğinin gelişiminde oynadığı bu dolaylı rol, Hroch'un A aşamasındaki "entelektüel etkileşim ve kültürel farkındalık" kriteriyle örtüşmektedir. Nitekim ilk seküler Bulgar okulunun kurucusu Vasil Aprilov da benzer bir dönüşüm süreci yaşamıştır. 1830'a kadar Yunan bağımsızlık hareketini destekleyen Aprilov, seküler eğitimin ulusal kimliğin inşasındaki önemini fark etmiş, Romanya, Besarabya ve Odesa'daki Bulgar tüccarlarını okul açma girişimlerine mali destek sağlamaya ikna etmiştir (Adanır, 2005: 66-67). Aprilov'un 1835'te Gabrova'da kurduğu ilk seküler Bulgar okulunun ardından on yıl içinde bu okulların sayısı 53'e ulaşmış, 1850'lere gelindiğinde Bulgar köy ve kasabalarında toplam 205 okul faaliyet göstermiştir. Bu sayı Kırım Savaşı sonrası 588'e yükselmiştir (Şimsir,

1989: XL-XLI). Eğitim kurumlarının sayısındaki bu artış, Bulgar aydınlanmasının A aşamasında "eğitim aracılığıyla kültürel seferberlik" evresine ulaştığını göstermektedir.

Aynı dönemde, çitalište olarak bilinen okuma salonları ve kültür merkezleri, milliyetçi düşüncelerin yayılmasında başlıca araçlardan biri hâline gelmiştir. 1856'da Zıştovi'de kurulan ilk çitališteyi izleyen yirmi yıl içinde bu kurumların sayısı 186'ya ulaşmıştır. 1870'lerde yayımlanmaya başlayan Çitalište dergisi ise İstanbul'da 1700 üyeye sahipti. Bu yapılar yalnızca okuma odaları değil, halk eğitimi, tiyatro gösterileri ve toplantılar yoluyla Bulgar kimliğinin kolektif belleğini canlı tutan kamusal alanlardı.

Hroch'un A aşamasında vurguladığı bir diğer unsur olan *matbu* üretim, Bulgar örneğinde 1830'lardan itibaren hızlı bir gelişim göstermiştir. 1830-1870 yılları arasında 1600 Bulgarca kitap yayımlanmış, bunların yalnızca 303'ü dini içerikli olmuştur (Roudometof, 2001: 132). Bu dönemde yayımlanan Bulgarca kitapların büyük bölümü Bükreş, Belgrad, Buda ve Moskova gibi Bulgar diasporasının aktif olduğu kentlerde basılmıştır (Verrijzer-Sampimon, 2013: 115-130). Benzer şekilde Bulgar basını da bu dönemde ivme kazanmıştır. 1839-1848 arasında yalnızca üç Bulgarca gazete yayımlanırken, 1869-1878 döneminde bu sayı 74'e yükselmiştir (Aydın, 2005: 139-140). İlk Bulgar gazetesi *Bulgarski Orel* (Bulgar Kartalı) 1846'da Leipzig'de İvan Bogorov tarafından yayımlanmış, kısa ömürlü olsa da Bulgar entelijansiyasına örnek teşkil etmiştir. İki yıl sonra başlattığı *Carigradski Vestnik* (İstanbul Haberleri) gazetesi ise 1862'ye kadar etkisini sürdürmüştür (Verrijzer-Sampimon, 2013: 125-126).

Bu süreçte gazete ve kitap üretimi, Hroch'un modelinde A aşamasının "entelektüel birikimin kurumsallaşması"na denk düşmektedir. Nitekim 1856-1876 yılları arasında Hristo Botev ve Stefan Stambolov gibi daha sonra B aşamasında aktif olacak yaklaşık 500 Bulgar öğrencinin Slav Yardım Cemiyeti burslarıyla Rusya'da eğitim görmeleri, kültürel faaliyetlerin siyasi bilinçle

birleşmeye başladığının göstergesidir (Verrijzer-Sampimon, 2013: 185). Aynı dönemde milliyetçi komitacılar da Bulgar basınının gelişmesine katkıda bulunmuş, basını bilgi aktaran bir mecra olmaktan çıkarak ulusal ideolojiyi yayan bir araca dönüştürmüşlerdir (Vatansever, 2019).

Sonuç olarak Bulgar kültürel uyanışı, Hroch'un A aşamasıyla büyük ölçüde örtüşen bir biçimde, seküler eğitim, kültürel kurumlaşma ve matbu üretim yoluyla entelektüel bir temelden doğmuş; bu temel, 1870'lerden itibaren siyasal örgütlenmeyi mümkün kılan B aşamasına geçişin zeminini hazırlamıştır.

Arnavut Rönesansı; "Rilindja"

Arnavut kültürel uyanışı Bulgar kültürel uyanışına göre bazı farklılıklar göstermektedir. Arnavutların Osmanlı hakimiyetinin ilk dönemlerinden itibaren -özellikle ve öncelikle feodal beylerinin-İslam dinine geçerek "yönetici" sınıfına dahil olması Osmanlı Devleti içinde askeri/sivil bürokrasi içinde merkezde ve taşrada görev almalarını kolaylaştırmıştır (Khaleshi, 1981:177-194). Bu anlamda Arnavutların önemli bir kesiminin 19.yüzyılda Müslüman olması (tahmini 2/3 kadar) diğer Balkan milliyetçilikleri -Bulgar milliyetçi hareketi dahil- ile karşılaştırıldığında önemli bir farklılık olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum Arnavut milliyetçiliğinin diğer Balkan milliyetçiliklerine göre neden daha geç siyasallaştığını da anlamayı kolaylaştırmaktadır.

Arnavut milli hareketi ilk olarak Hristiyan Arnavutlar arasında başlamıştır. Başta İtalya ve Romanya olmak üzere Osmanlı egemenlik alanı dışındaki yerlerde 19.yüzyılın başından itibaren kültürel bir uyanış "RİLİNDJA" başlamıştır (Farsheer, 1964). Bu ilk uyanış hareketinin yurtdışında ve Hristiyan Arnavutlar arasında başlamış olması şaşırtıcı değildir, batı aydınlanma hareketi ile teması olan ve Avrupa'daki kültürel faaliyetler ile basın yayın hareketlerinin gelişmesi ile ortaya çıkan kültürel birikimlerden ilk olarak Hristiyan Arnavutlar etkilenmiştir.

M.Hroch'un kuramı çerçevesinde ele alacak olur-

sak Arnavut millî hareketinin A aşaması aslında Hristiyan Arnavutların öncülüğünde gelişen bir harekettir. Bu öncülüğün nedenleri sadece batıdaki aydınlanmanın etkisi ile de sınırlı değildir, aynı zamanda tıpkı Bulgar milliyetçiliğinde olduğu gibi, Arnavut kültür ve kimliğini Ortodoks Rum kilisesi aracılığı ile yayılmaya çalışılan Hellen kültüründen ayırıştırılması çabalarıyla şekillenmiştir. Ortodoks Arnavutların Fener Ortodoks Rum Kilisesi aracılığı ile Hellenleşmesi tehlikesine bir tepki olarak gelişen bu ilk kültürel faaliyetler zaman içinde Osmanlı hakimiyetine karşı özerklik/bağımsızlık talebi içerecek şekilde Müslüman Arnavutları da etkileyecektir.

Arnavutların dinsel ve mezhepsel olarak bölünmüşlükleri ulusal bir kimlik yaratmada önemli bir sorun olmuştur. Ortodoks/Katolik Arnavutların yanısıra Osmanlı egemenliği döneminde Arnavutların önemli bir kesimin Bektaşî/Sünni İslama geçişleri ile bu parçalı/bölünmüş yapı derinleşmişti. Ortodoks ve Katolik Arnavutların farklı kültürel etkilere maruz kalmasının yanında Müslüman Arnavutların da Arap/Türk kültürel etkisi altında kalmış olması ulusal kimlik yaratma sürecini zorlaştırmaktaydı (Çelik, 2004:133-134).

Bu etnik ve mezhepsel bölünmelere karşılık Arnavut aydınları Arnavut ulusal birliğinin temelini Arnavut diline dayandırmışlardır. Modernist kuramcılardan E.Hobsbawm'ın bu konudaki tespiti önemlidir;

"...Arnavutluk'ta din, daha doğrusu dil dışında, hemen her şey birleştirici olmaktan ziyade ayırıştırıcı bir içerik taşıdığından, Arnavut milliyetçiliğinin öncülerinin Arnavut kültürel kimliğini dilde aramaları doğaldı..." (Hobsbawn, 1995:72).

Dilbilim ile ilgilenen batılı entelektüeller Arnavut dili konusunda başlayan bazı araştırma ve yayınlar aracılığı ile İtalya ve Romanya'da yaşayan Arnavutlar arasında gelişmeye başlayan bu kültürel uyanış süreci bir Arnavut aydınlanma hareketine zemin hazırlamıştır. Dil, tarih ve kökenler üzerine yapılan bu yayınlar bir entelektüel ilgi

uyandırmış ve Arnavut kültürel uyanışına (Rilindja) katkı sağlamıştır.

Arnavut kültürel uyanışında özellikle Güney İtalya'nın önemli bir merkez olması tesadüf değildir. Burada yaşayan Katolik Arnavutlar Avrupa'daki aydınlanma hareketinin etkisi ile kültürel faaliyetlerini 19.yüzyılın başından itibaren yoğunlaştırmışlardır. Güney İtalya Arnavutlarından (Arberesh) Angelo Masci'nin 1807'de Napolyon rejimi sonrasında yazdığı deneme "Arnavut ulusunun kökeni, adetleri ve günümüzdeki durumu üzerine" başlığı ile Napoli'de yayınlandı (Clayer, 2013:131). N.Clayer Batılıların Arnavut milli uyanışına katkılarını açıklarken William Martin Leake'nin 1814 yılında yayınladığı *Researches in Greece* adlı eserinde Arnavut diline geniş yer ayırdığına dikkat çekmektedir. (Clayer, 2013:122).

İtalya'da Jeronim de Rada 1833-34 yıllarından itibaren Arnavut dili, folklorü ve edebiyatı ile ilgili çalışmalar yapmış ve ilk Arnavut gazetesini 1848 tarihinde Napoli'de yayımlamış olup (Bozbora, 1997:161) *L'Albanese d'Italia* adını taşıyan gazete olup İtalya-da yayımlanan bir diğer önemli yayın ise, Nikola İvanay Bey tarafından Ragusa'da çıkarılan *La Speranza dell'Albania* gazetesidir (Çelik, 2004:205). İtalya'daki Arnavut diasporasının basın-yayın faaliyetleri oldukça canlıdır; farklı dönemlerde çeşitli gazete ve dergiler yayımlanmıştır.

Arnavut milli kimliğinin inşasında önemli bir kültürel konu da alfabe meselesidir. Kültürel uyanış sürecinde Arnavut entellektüelleri Arnavutlar için yeni bir alfabe oluşturma çabasına girmişlerdir. Daha henüz 1675'te Üsküplü başpiskopos Pjeter Boğdani Vatikan'a gönderdiği raporlarda Arnavutların kendi alfabelerine sahip olmamasından duyduğu kaygıyı şu şekilde dile getirmiştir; "öz alfabesinde kitapları olmayan Arnavutluk, büyük engellerle karşı karşıyadır. Bir yanda Osmanlılar ve diğer yanda Yunanlılar ve İslavlar arasında sıkışarak yaşayan bu ulus gittikçe yok olma yolundadır" (Alpan, 1978:8). Dolayısıyla homojen bir Arnavut alfabesi yaratma mücadelesi aynı zamanda Arna-

vut kimliğini diğer etnik ve dini kimliklerden de ayırıştırma projesiydi.

Arnavut alfabesini ilk kez oluşturan kişi Naum Vekilharçi (Naum Veqilharxhi) olup, bu nedenle Arnavut milliyetçiliğinin öncülerinden biri olarak kabul edilmektedir. Rum okullarında eğitim almış bir Arnavut olan Vekilharci daha sonra Romanya'ya göç etmiş ve Batı Avrupa'daki milliyetçi düşüncelerden etkilenmiştir (Somel, 1999:334-335). Arnavut millî bilincinin yeterince gelişmemesini eğitimin dinî kurumların tekelinde olmasına bağlamıştır. Rum, Latin veya Arap alfabesiyle eğitim veren okullara alternatif olarak Arnavut dilinde eğitim sunan okulların açılmasının gerekliliğini savunmuştur (Bozbora, 1997:160). Vekilharçi'ye göre Arnavut aydınlarının temel görevi, Arnavut dilinin ve edebiyatının geliştirilmesi ve halkın ana dilde eğitilmesiydi. Bu doğrultuda 1844 yılında "Evetari" adlı alfabeyi yayımlayarak Arnavut diline ve eğitimine önemli katkılar sağlamıştır. (Frasheri, 1964:120).

Kültürel uyanış aşamasına katkı sağlayan bir başka Arnavut entellektüeli de Thimi Mitko olup Mısır'da 1857-60 yıllarında Arnavut folklorü ile ilgilenmiştir. Arnavut halk şiirleri antolojisi hazırlamış ancak bunu ancak 1878'de yayımlayabilmiştir (Bozbora, 1997:161).

Bulgar ve Arnavut milliyetçiliklerinin A aşamasında üç temel ortak nokta dikkat çekmektedir. Her iki harekette de Helen-Rum asimilasyon politikalarına duyulan tepki, kültürel uyanış sürecini tetikleyici bir rol oynamıştır (Çelik, 2004:16). Ayrıca, bu milliyetçi hareketlerin A aşaması olarak tanımlanan kültürel canlanma dönemi, her iki milletin yaşadığı topraklar dışında, diaspora bağlamında gelişmiştir. Son olarak, hem Bulgar hem de Arnavut milliyetçi aydınlarının ilk kuşağı, tepki gösterdikleri Helen-Rum okullarında eğitim almış olmaları bakımından benzer bir arka plana sahiptir.

Yurtsever Ajitasyon: Bulgar ve Arnavut Milliyetçiliğinde Çetecilik Faaliyetleri

Bulgar Komitacılığı ve Silahlı Direnişin Millî Uyanıştaki Rolü

Bulgar millî hareketinin Hroch'un tipolojisinde "ulusal ajitasyon" olarak adlandırdığı B aşaması, genellikle 1860'larda Georgi S. Rakovski'nin öncülüğünde başlayan komitacı faaliyetlerle özdeşleştirilmektedir. Hroch'un kavramsallaştırmasına göre bu dönem, ulusal bilincin entelektüel çevrelerden çıkarak daha geniş gruplara aktarılmaya çalışıldığı, yani "propaganda ve örgütlenme evresi"dir. Bulgar örneğinde bu süreç, 1840'ların sonunda İbrail'de ve 1860'ların ortasında Hacı Dimitri ile Stefan Karaca gibi öncülerin girişimleriyle başlamış, ancak halk tabanında yeterli karşılık bulamamıştır (Jelavich, 1991: 163).

Bu erken girişimler, Hroch'un ifadesiyle B aşamasına geçişin "öncü ajitatörler tarafından yürütülen hazırlık dönemi"ni temsil eder. Nitekim 1870'lere gelindiğinde, Bükreş'te kurulan Bulgar Devrimci Merkez Komitesi (BDMK), ulusal uyanışı sistemli bir örgütlenmeye dönüştürerek bu evreyi kurumsallaştırmıştır. Luben Karavelov, Vasil Levski ve Hristo Botev gibi önde gelen isimlerin katılımıyla oluşan bu ağ, ulusal bağımsızlık idealini, basın, propaganda ve silahlı eylemler aracılığıyla yaymayı hedeflemiştir (Jelavich, 1991: 163).

Bulgar komitacılığı içinde amaç birliği olsa da, devrim stratejisi konusunda ciddi görüş ayrılıkları bulunmaktaydı. Kırım Savaşı'ndan sonra Rusya'nın bölgeye artan ilgisi, Bulgar aydınları arasında bağımsızlığın Rus desteğiyle kazanılabileceği düşüncesini güçlendirmiştir. 1861 tarihli bir beyannamede "Ey Bulgarlar, ilerleyin; Tanrı ve kardeşimiz Ruslar bizimledir." ifadeleriyle Rusya'nın kurtarıcı rolüne yapılan vurgu bu anlayışı açıkça yansıtmaktadır (Şentürk, 1992: 184-186). Rakovski'nin Hristiyan bir Balkan Federasyonu kurma ideali de, dönemin milliyetçi tahayyüllerini bölgesel bir vizyonla birleştiren

erken bir örnek olmuştur. Onun ardılları Lyuben Karavelov ve Vasil Levski de federatif yapı fikrini sürdürmüş, hatta 1867'de Bulgar Yardım Derneği Rusya destekli bir Bulgar-Sırp Devleti önerisi geliştirmiştir (Naxidou, 2013: 66; Aslantaş, 2012: 8-10).

Bu dönemin en özgün düşünürlerinden Vasil Levski, ulusal özgürlüğün yalnızca Bulgar halkının kendi çabalarıyla kazanılabileceğini savunarak Rakovski ve Karavelov'dan ayrılmıştır. Levski'nin liberal cumhuriyet idealinde basın, örgütlenme ve ifade özgürlüğü temel prensiplerdi; farklı etnik ve dini grupların eşit haklara sahip olacağı bir Bulgaristan öngörüyordu (Wenshuang, 2014: 47-48). Levski'nin Osmanlı toprakları içinde örgütlenmeye ve halkı doğrudan harekete geçirmeye dayalı stratejisi, Hroch'un tipolojisinde ajitasyonun yerel tabana yayılması gerektiği vurgusu ile örtüşmektedir.

1867'de Bulgar İhtilal Merkez Komitesi'nin Sultan Abdülaziz'e gönderdiği muhtıra, Levski'nin ılımlı reformist yaklaşımını yansıtan dikkat çekici bir belgedir. Belgede bir Osmanlı-Bulgar ikili monarşisi önerilmiş, Bulgaristan'da bir meclis kurulması ve sultanın "Bulgaristan Kralı" unvanını alması teklif edilmiştir (Acaroğlu, 1986). Bu öneri, aynı yıl Rus destekli Sırp-Bulgar Devleti projesiyle çelişmekte, ancak Bulgar milliyetçiliğinin B aşamasının esnek siyasi manevralar ve farklı kurtuluş stratejileri ile yürütülmeye çalışıldığını göstermektedir.

Silahlı mücadele ise bu dönemde ajitasyonun en görünür biçimlerinden biri hâline gelmiştir. 1868'de Hacı Dimitri ve Stefan Karaca öncülüğünde Bükreş'te kurulan 128 kişilik çete, Osmanlı birlikleriyle çatışmış ancak kısa sürede bastırılmıştır (Şimşir, 1989: LXX-LXXII). Bu başarısızlıklar, Bulgar halkının henüz kitlesel bir direnişe hazır olmadığını göstermektedir. Buna rağmen 1870'te kurulan Bulgar Devrimci Merkez Komitesi, Hroch'un B aşamasındaki "yurtsever ajitasyon" tanımlamasına denk düşen bir yapılanma örneği sunmuştur. Bu komite, Bulgaristan içindeki 32 gizli örgüt ile Romanya'daki 13 örgütü

temsil eden üyelerden oluşmuş ve isyanın eşgüdümünü sağlamıştır (Sugareff, 1932: 572-580).

Komiteye bağlı Yergöğü İhtilal Komitesi, isyanın zamanlaması için uygun uluslararası koşulları beklemiş, 1875 Hersek Buhranı'nın sunduğu fırsatı değerlendirerek Bulgar ulusal hareketini ülke içine taşımayı başarmıştır (Şimşir, 1986: LXXX-VIII-LXXXIX). Bu örgütlenme, Hroch'un tipolojisinde B aşamasının son evresi olan silahlı eyleme hazırlık dönemine karşılık gelir. Nihayet 1876'da gerçekleşen Nisan Ayaklanması, bu sürecin doruk noktası olmuştur.

Nisan Ayaklanması'nı Bulgar milliyetçiliğinin B aşaması içinde değerlendirmek yerinde olacaktır. Çünkü Hroch'un modelinde C aşaması, ulusal hareketin geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesiyle tanımlanır. Oysa 1876 isyanı, uluslararası yankılarına rağmen kitlesel bir destekten yoksundu. Ayaklanmanın başarısızlığına rağmen, Osmanlı yönetiminin sert tepkisi ve özellikle "Bulgar mezalimi" olarak anılan olayların İngiltere kamuoyunda yarattığı infial (Macgahan, 1876: 67), Bulgar davasını uluslararası diplomatik gündeme taşımıştır. Böylece yerel bir isyan, Avrupa kamuoyunun baskısıyla "Doğu Sorunu"nun yeni bir aşamasına dönüşmüş ve Bulgar ulusal hareketi C aşamasına geçişin eşiğine ulaşmıştır.

Nisan Ayaklanması'nın örgütsel yetersizlikleri, Dimitar Strashimirov'un 1907 tarihli analizinde ayrıntılı biçimde ortaya konmuştur. İsyanlar yalnızca belirli bölgelerde gerçekleşmiş, liderler yerel destek bulamadıkları yerleri terk etmek zorunda kalmışlardır (Vezenkov, 2008: 152). Otlukköy ve Tırnova gibi bölgelerde ayanların desteğiyle görece başarı sağlanmış, Filibe ve Batak köylerinde ise ayaklanma ağır biçimde bastırılmıştır. Özellikle Batak'ta binlerce sivilin öldürülmesi, Avrupa kamuoyunda Osmanlı karşıtı bir atmosfer yaratmış, Bulgar milliyetçiliğinin ideolojik meşruiyetini pekiştirmiştir (Crampton, 1997: 80-81).

Sonuç olarak Bulgar ulusal hareketinde, Hro-

ch'un B aşaması olarak sınıflandırdığı entelektüel ajitasyon, silahlı örgütlenme ve propaganda gibi unsurların mevcut olduğu açıktır. Ancak C aşamasına geçiş, Hroch'un öngördüğü biçimde halkın kendi dinamikleriyle değil, uluslararası diplomatik müdahaleler ve Avrupa kamuoyunun etkisiyle gerçekleşmiştir. Bu durum, Bulgar örneğinin Hroch'un tipolojisinde odaklandığı "küçük milletler" arasında özgün bir yere sahip olduğunu göstermektedir.

Prizren'den İsyan: 1878 Sonrası

Arnavut Milliyetçiliğinin Yükselişi

Arnavut Milli hareketinin B aşamasına geçişi yani hareketin siyasallaşması 19.yüzyılın son çeyreğinde başlamıştır. 1876'da Milano'da İtalyan Arnavutları öncülüğünde '*Doğu Arnavutlarının Kurtuluşu için İtalyan- Arnavut Komitesi*' kurulmuştur (Malcolm, 1999:274). Komite adından da anlaşılacağı üzere Osmanlı hakimiyeti altındaki Arnavutları özgürlüklerine kavuşturma amacı taşımaktaydı.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda imzalanan Ayastefanos Antlaşması Arnavut milli hareketinin B evresine girmesinde yani siyasallaşmasında önemli bir gelişmedir. 1878 Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Arnavut milli hareketinin B aşamasına girmiş olduğunu söylemek mümkündür (Çelik, 2019:32). Ayastefanos Antlaşması ile Arnavutların yaşadığı bazı bölgelerin Karadağ ve Yunanistan'a bırakılmasının kararlaştırılması üzerine İstanbul'daki Arnavut topluluğu, Yanya mebusu Abdül (Fraşherli) Bey'in başkanlığında bir toplantı düzenlemiş ve sonucunda, yine onun liderliğinde gizli bir Arnavut komitesi kurulmuştur. *Arnavut Ulusunun Haklarını Koruma Komitesi* adıyla faaliyet gösteren bu oluşumun kurucuları arasında Abdül Bey'in yanı sıra kardeşi Şemseddin Sami (Fraşheri), Vasa Paşa, Jani Vreto ve Ziya Prishtina gibi dönemin önde gelen Arnavut aydın ve siyasetçileri yer almıştır (K.Fraşeri, 1964:129).

Komite, 30 Mayıs 1878 tarihinde yayımladığı bildiride, "Arnavutlara ait topraklar Arnavutlara verilmelidir" (Alpan, 1978:46) ifadesiyle dikkat

çekici bir siyasi talepte bulunmuştur. Bu açıklama, Arnavut milliyetçi hareketinin doğrudan top-
rak taleplerini gündeme taşıdığı ilk örneklerden biri olması bakımından önemlidir. Söz konusu talep, 1908 sonrasında gerçekteşen Arnavut isyanları sırasında yeniden gündeme gelecektir. Söz konusu komite, ilerleyen dönemde kurulacak olan Prizren Arnavut İttifakı'nın temelini atmıştır. Komite açık bir siyasi talepte bulunmuştur. Bu çıkış, Arnavut milliyetçiliği açısından dönemin siyasi gündeminde dikkat çekici bir dönüm noktasıdır. 1908 sonrasındaki Arnavut isyanları sırasında da bu talep yeniden gündeme gelecektir. Aynı dönemde, Eylül 1879'da İstanbul'da Arnavut aydınları tarafından kültürel amaçlı bir cemiyet olan *Cemiyet-i İlmiye-i Arnavudiye* (*Shoqëria e Shtypit Shkronjave Shqip*) kurulmuştur. Bu oluşumun arkasında, daha önce kurulan Arnavut Haklarını Savunma Komitesi yer almakta olup, çeşitli konferanslar ve istişare toplantılarının ardından bu cemiyetin temelleri atılmıştır. Kurucu üyeler, Arnavut toplumunun ayrı bir ulus olarak tarih sahnesinde yer alabilmesi ve uygarlık düzeyine erişebilmesi için ortak bir ulusal dil ve yazı sisteminin zorunlu olduğuna inanıyorlardı. Kurucular arasında bulunan Vasa Paşa, kaleme aldığı *Arnavutluk ve Arnavutlar* adlı eserinin gelirini bu cemiyete bağışlayarak kuruma destek vermiştir (Vasa Paşa, 1297). 10 Haziran 1878'de kurulan *Prizren Arnavut Birliği*, Arnavut milliyetçi hareketinin en önemli örgütlenmelerinden biri olarak öne çıkar. Bu birlik, özellikle Karadağ'ın yayılmacı politikalarına karşı Arnavut topraklarını korumak amacıyla kurulmuş ve bir nevi geçici hükümet gibi işlev görerek siyasal bir otorite halini almıştır.

Prizren Arnavut Birliği, Berlin Kongresi öncesinde kurulan ve söz konusu kongreye temsilci göndererek diplomatik bir süreci başlatan ilk örgütlü Arnavut oluşumu olarak öne çıkar. Bu birlik, Arnavutların yaşadığı toprakların bütünlüğünü koruma hedefiyle kurulmuş; bünyesinde muhafazakâr eğilimli isimleri de barındırmakla birlikte (Bozbora, 1997:192) yapısal işleyişi itibarıyla özerk bir yönetim modeli benimseyen ulu-

sal bir örgüt niteliği taşımıştır. Arnavutça eğitim verilmesi, vergi toplanması ve Arnavut nüfusun yoğun olduğu bölgelerin yönetimi gibi alanlarda üç yıllık süre zarfında fiili olarak etkili olan bu oluşum, Arnavut milli hareketinin siyasallaşma sürecinde öne çıkan somut bir örnek teşkil etmektedir. Prizren Arnavut Birliği'nin kuruluşunun ardından Batılı büyük güçlere çeşitli muhtıralar gönderilmiş, bu belgelerde Arnavutların talepleri uluslararası kamuoyuna duyurulmaya çalışılmıştır. Bu muhtıralardan birinde, Arnavutların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılarak kendi gelenek ve toplumsal yapılarıyla daha uyumlu, özerk bir yönetim kurma arzusu açık bir şekilde dile getirilmiştir. Nathalie Clayer'in dikkat çektiği üzere, bu belgede Arnavutlar, "kendilerini Türkiye'ye bağlayan zincirleri kırmaya kararlı" olduklarını belirtmiş; kendi istek ve gelenekleriyle daha uyumlu bir hükümet kurmak istediklerini ve "ırkları ve yakınlıkları bakımından ait oldukları büyük Avrupa ailesine girme hakkı" talep ettiklerini ifade etmişlerdir (Clayer, 2013:195). Bu tür ifadeler, yalnızca Arnavut milli kimliğinin bir dışavurumu değil, aynı zamanda Arnavutların Batı uygarlığını doğal bir aidiyet alanı olarak gördüklerini ve bu doğrultuda siyasal bir vizyon geliştirdiklerini göstermektedir. Stavro Skendi, Arnavut ulusal uyanışının başlangıcını 1878 yılına tarihlendirmekte ve bu sürecin temelinde Prizren Arnavut Birliği'nin belirleyici rolüne vurgu yapmaktadır. Benzer şekilde Kristo Frashëri de Prizren Arnavut Birliği'ni merkeze alan değerlendirmelerinde özellikle Abdül Frashëri ve Sami Frashëri başta olmak üzere Arnavut aydınlarının bu örgüt içindeki etkinliklerini ve katkılarını ön plana çıkarmaktadır (Skendi, 1967:127).

1881'de Prizren Arnavut Birliği'nin dağıtılmasının ardından, farklı ölkelerde Arnavut milliyetçileri çeşitli örgütler kurarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Bu örgütler, Prizren Birliği deneyimiyle kazanılan yönetsel birikimi ve özerklik taleplerini hem Arnavut toplumuna hem de bulundukları ölkelerin kamuoyuna aktarmayı amaçlamışlardır. Ekim 1896'da Arnavut milliyet-

çileri, Büyük Güclere sundukları bir dilekçeyle, Osmanlıcaya ek olarak Arnavutçanın da eğitim dili olarak kullanıldığı okulların açılmasını ve Arnavutluk'taki devlet memurlarının Arnavutça bilmeleri gerektiğini talep etmişlerdir (Ahmad, 2017:76).

Bu taleplerin devamı olarak, 1898 yılında İtalya'da bir araya gelen Arnavut cemiyetleri, Osmanlı Sultanı'ndan özerklik verilmesini ve Arnavutçanın ulusal dil olarak tanınmasını istemişlerdir. Toplantıya; Arnavut Haklarını Koruma Komitesi, Prizren Birliği, İtalya Arnavutları Ulusal Cemiyeti, Bükreş merkezli Dituria Cemiyeti, İstanbul Arnavut Cemiyeti, Mısır'daki Arnavut Kardeşliği ve Sofya'daki Deshire Cemiyeti katılmıştır.¹ 1905 yılında ise Manastır'da gizli bir şekilde kurulan "Arnavutluk'un Kurtuluşu (Özgürlüğü) Komitesi", ülke genelinde yerel örgütlenmeler oluşturarak geniş bir yapı haline gelmiştir. Komitenin nihai amacı, tüm Arnavutluk coğrafyasını kapsayan kapsamlı bir silahlı ayaklanma başlatmaktır (Fraşheri, 1964:160).

Arnavut milliyetçiliği içinde en etkili örgütlenme Bashkimi (İttihat/Birlik) cemiyetidir.² 1895'te Romanya'ya kaçan ve İttihat ve Terakki'nin kurucularından olan İbrahim Temo, Arnavut kimliğini ön plana çıkararak Romanya'daki Arnavut derneklerini Bashkimi adı altında birleştirmiştir. Bu yapı, hem İttihat ve Terakki'nin yerel uzantısı hem de Arnavut milliyetçiliğinin örgütlenme merkezi haline gelmiştir. Bashkimi, Balkanlar'daki İttihatçı örgütlenmelerin özellikle Arnavut bölgelerinde kurulmasında etkili olmuştur.

1908'de kurulan Arnavut İttihat (Bashkim) Cemiyeti, 23 maddelik bir nizamname ile kültürel faaliyetlere odaklanacağını duyurmuş, Arnavutça eğitim veren bir okul açma kararı almıştır. Ancak Haziran 1911'de yayınlanan beyannamede, Arnavutluk'un Osmanlı himayesinde muhtariyet talebi açıkça dile getirilmiştir. Bu talepler arasında, İlbasan merkezli bir Arnavut vilayeti kurulması,

vilayetin sınırlarının çizilmesi (Yanya, İşkodra, Manastır, Kosova'yı kapsayan), Arnavutça eğitimin yaygınlaştırılması, memurların Arnavutlardan seçilmesi ve Arnavut askerlerin bölge dışına gönderilmemesi gibi siyasi nitelikli istekler yer almaktadır.³ 1911 yılı itibarıyla, Arnavut örgütleri artık açık şekilde siyasi özerklik talep etmekte, 1878'den beri şekillenen muhtariyet hedefini doğrudan Osmanlı yönetiminden istemektedir.

Arnavut milliyetçi hareketinin B aşamasına damgasını vuran diğer bir etken bu dönemde basın-yayın faaliyetlerinin artması ve bu faaliyetlerin Arnavutların milli bir kimlik altında örgütlenmesine yaptığı muazzam katkıdır. Özellikle 1878 sonrası artan basın-yayın faaliyetleri Benedict Anderson'un milli hareketlerin siyasallaşması ve örgütlenmesi anlamında özellikle altını çizdiği "matbaa kapitalizmi"nin (Anderson, 1993) Arnavut kimliği ve örgütlenmesindeki önemini gözler önüne sürmektedir. İtalya, Romanya, İsviçre, Fransa, Belçika, Mısır, Amerika Birleşik Devletleri gibi ülkelerde kurulan Arnavut diasporası merkezlerinde çok sayıda gazete ve dergi yayımlanmıştır. Bu gazete ve dergiler aracılığı ile Arnavut milliyetçiliği daha geniş kitlelere yayılma imkanı bulmuş, milliyetçi söylemler ile talepler hem Osmanlı yönetici elitlerince hem de Osmanlı ve Batı kamuoyunca görülmüş ve okunmuştur ki bu da ayrı bir millet olarak tanınma amacına uygundur.

1904 yılında Avusturya-Macaristan Dışişleri Bakanlığı, Arnavut nüfusunun yaşadığı İşkodra, Draç, Prizren, Üsküp, Manastır, Avlonya ve Yanya gibi Osmanlı şehirlerine bir genelge gönderek bu bölgelerdeki Arnavut yayın faaliyetlerini ve bu faaliyetlerin ulusal bilinç üzerindeki etkilerini izlemeye başlamıştır (Clayer, 2020). Arnavutlar üzerinde Avusturya ve İtalya'nın yoğun bir rekabet halinde olduğu ve nüfuz sağlama çabası (Çelik, 2006:55-89) içinde olduğu dikkate alındığında bu talimatların anlamı daha iyi anlaşılacaktır. Yani Arnavut milliyetçiliği üzerinde dış etki

1 BOA, HR. SYS, dosya no.125/33

2 Bashkimi cemiyetleri için bkz.Bilgin Çelik, İttihatçılar ve Arnavutlar, Büke Yayınları İstanbul 2004

3 Arnavutluk Devlet Arşivi (ADA), Fondi 101, dosya.50

ile ilgili bir değerlendirme yapılacak olursa İtalya ve Avusturya arasındaki Adriyatik rekabetinin Arnavut milliyetçiliğine ciddi katkı sağladığını ileri sürmek mümkündür.

Makedonya krizi ve Makedonya reformlarına duyulan tepkiler Arnavut milli hareketinin yoluna çetecilik faaliyetleri ile devam etmesinde önemli rol oynamıştır. 1905 yılında Manastır'da bir grup genç Arnavut entelektüeli, "Arnavutluk'un Özgürlüğü İçin Komite" adlı bir örgüt kurarak silahlı direniş hazırlıklarına başlamıştır. Bu örgütlenme, dönemin entelektüel milliyetçilik hareketlerinin silahlı bir boyut kazandığını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Aynı dönemde Manastır Lisesi Müdürü Baja Topulli, ilk Arnavut çete örgütünü kurarak bu harekete öncülük etmiştir. 1906 yılı Ocak ayından itibaren bu çeteler dağa çıkarak, özellikle Güney Arnavutluk'ta hem Osmanlı jandarmalarına hem de Yunan güçlerine karşı silahlı mücadeleye girişmişlerdir. Baja Topulli'nin liderliğindeki bu ilk çeteyi, kısa sürede diğer benzer gruplar izlemiştir. Bu gelişme, Arnavut milliyetçiliğinin sadece kültürel ve basın-yayın faaliyetleriyle sınırlı kalmadığını, aynı zamanda silahlı direniş biçiminde de kendini göstermeye başladığını ortaya koymaktadır (Şıvgın, 2003:151).

Makedonya'da ortaya çıkan çetecilik faaliyetleri bölgeyi kendi kontrolü altına almaya çalışan Balkan milliyetçiliklerinin hem yayılmacı amaçlarına hem de kurulan ulus-devlet ile birleşme hedefine yönelik olarak değerlendirilebilir. Bulgar çeteleri için amaç Özerk Bulgaristan ile birleşmek iken Arnavut çetecileri için ise amaç Makedonya'daki Arnavut varlığını ve bölgedeki Arnavutların haklarını güvenliğini korumaktır. Yani 20.yüzyılın başında uluslararası bir sorun haline gelen Makedonya'da Bulgar ve Arnavut milliyetçilikleri çatışma halindedir. Buna Makedon (İMRO), Rum, Sırp ve Ulah çetecilik faaliyetleri eklendiğinde Makedonya'daki milliyetçi rekabetin boyutları daha iyi anlaşılacaktır.

Bulgar ve Arnavut Milli Hareketlerinin Kitleleşmesi

Berlin Antlaşmasına Tepkiler ve Bulgar Milli Hareketinin Yayılması

Bulgar milli hareketinin B aşamasından C aşamasına geçişinde dört önemli gelişme dikkat çekmektedir: 1876 Nisan Ayaklanması, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ve bu savaşın ardından imzalanan Ayastefanos ile Berlin Antlaşmaları. Bulgaristan'daki gelişmeleri gerekçe göstererek Osmanlı Devleti'ne savaş açan Rusya, bu hamlesiyle yalnızca Osmanlı Devleti için değil, aynı zamanda Avrupa siyaset dengeleri açısından da kritik bir adım atmıştır. O döneme kadar genellikle Osmanlı yanlısı ya da tarafsız bir politika izleyen İngiltere bile, Rusya'nın Slav toplulukları üzerindeki nüfuzunu artırma çabasını engellemek adına Osmanlıyı eleştiren bir pozisyona yönelmiştir. Bulgar halkı, bu süreçte Rusları bir kurtarıcı olarak görmeye başlamış ve gönüllü birlikler aracılığıyla Rusya'nın yanında savaşmıştır. Başka bir deyişle, 1876'daki Nisan Ayaklanmasında milliyetçi liderlerin harekete geçiremediği Bulgar kitleleri, Rusya'nın özgürlük vaadiyle seferber olmuştur. Bu anlamda Bulgar milli hareketinin B aşamasından C aşamasına geçişinin tek başına Miroslav Hroch'un "tayin edici" olarak adlandırdığı B aşamasındaki yurtsever ajitasyonun başarısıyla ölçümlenemeyeceği açıktır.

Savaşın ardından imzalanan Ayastefanos Antlaşması, Bulgarların uzun süredir kurdukları Büyük Bulgar Krallığı hayaline kavuşmalarını mümkün kılrsa da, diğer Avrupa devletlerinin itirazı sonucunda Berlin Antlaşması ile bu hedefin kapsamı daraltılmıştır. Bu gelişme Bulgar kamuoyunda derin bir hayal kırıklığı yaratmış ve bu duygusal etki, uzun süre Bulgar milliyetçiliği ve siyasetini şekillendirmiştir. Berlin Antlaşması ile fiili bağımsızlık kazanan Bulgaristan için bundan sonraki temel hedef, Ayastefanos Antlaşması'nın öngördüğü sınırlara ulaşmak olmuştur.

İngiltere'nin Balkanlardaki krizi kendi çıkarları doğrultusunda çözme çabasının bir sonucu olan Tersane Konferansı kararları ve Londra Protoko-

lû maddelerinin Osmanlı hükümetince devletin bağımsızlığını tehlikeye düşürdüğü gerekçesiyle reddedilmesi 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na neden olmuş ve bu savaş "Bulgar Kurtuluş Savaşı" niteliğine bürünmüştür. Nisan Ayaklanması'nın hemen ardından harekete geçen Rusya, Bulgarları örgütlemeye başlamıştır. 20 Ekim 1876 tarihinde Rusya Savunma Bakanı, Bulgarlardan oluşacak bir askeri birliğin kurulmasını emretmiştir. Savaş ilan edildikten sonra ise bu birlik, General N. G. Stoletov'un komutasında "Bulgar Gönüllü Birliği" adıyla yeniden yapılandırılmıştır (Wenshuang, 2014:53-54). Bu gönüllüler arasında Nisan Ayaklanmasının kahramanları Panayot Hitov, Filip Totyo, Simo Sokolov, Hristo Makedonski ve Lazar Kostov gibi önemli isimler de vardır ve Sırbistan Osmanlı Devleti'ne savaş açtığında Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmışlardır (Traikov, 1985:161).

Bulgar milliyetçileri Rus ordularında savaşmanın karşılığını Ayastefanos Antlaşması ile kurulmak istenen "Büyük Bulgaristan"a kavuşacaklarını sanmışlar, ancak başta İngiltere olmak üzere Büyük Güçler'in karşı çıkmaları sonucu bu hedeflerine ulaşamamışlardır. İngiltere'nin girişimleriyle imzalanan Berlin Antlaşması sonucunda oluşturulan özerk Bulgaristan Ayastefanos Antlaşması'nın yarattığı "Büyük Bulgaristan"ın yalnızca %37'si kadardı (Crampton, 1997:83). Bu hayal kırıklığı, Bulgar milli hareketinin "bağımsızlık mücadelesi"nden "irredantist (yayılmacı) milliyetçilik" anlayışına yönelmesinde bir dönüm noktası olmuştur.

Berlin Antlaşması'nın yol açtığı hayal kırıklığı, Bulgar milli hareketinin C evresine damgasını vurmuş; bu dönemden itibaren Bulgar milliyetçileri, elde ettikleri özerklik sayesinde bazı yönetim araçlarını kontrol ederek Doğu Rumeli ve Makedonya'yı da kapsayan bağımsız bir Bulgaristan kurma hedefi doğrultusunda hem silahlı çetecilik faaliyetlerini hem de kültürel nüfuz çabalarını yoğunlaştırmıştır.

Doğu Rumeli Vilayeti içinde kalan Bulgarlar Berlin Antlaşması'nı protesto etmek için Birlik

Komiteleri kurarak Osmanlı askerlerinin vilayete girmesi durumunda mukavemet etme kararı almışlardır. Ayrıca savaş zamanı göç eden Türklerin mallarını yağmalayarak göçmenlerin geri dönmesini engellemek için katliam yapmakla tehdit etmişlerdir. Bulgarların Doğu Rumeli Vilayeti'ndeki bu tutumu vilayet nizamnamesini hazırlamak üzere oluşturulan Avrupa Komisyonu'nun da dikkatini çekmiştir (Aydın, 1992:21-22). Nitekim Bulgar milliyetçileri Vali Gavril Paşa'nın konağını basarak Bulgar prensi Battenberg'in de iradesi dışında Doğu Rumeli ile birleştiğini duyurmuşlardır.

Doğu Rumeli Vilayeti ile Bulgaristan Prensliğinin birleşmesinden sonra Bulgar milliyetçi faaliyetlerinin odağı Makedonya'ya kaymıştır. Makedonya'daki milliyetçi faaliyetlerin siyasi ayağının Bulgaristan Emareti tarafından desteklenen komitalar, kültürel ayağının ise Bulgar Eksarhanesi önderliğinde yürütüldüğünü söylemek mümkündür.

1880'lerden itibaren Bulgaristan Emareti ve Ekzarhanesi'nin Makedonya'daki eğitim faaliyetlerine yaptığı finansal destek hızla artmış ve bu doğrultuda Makedonya'daki Bulgar eğitim kurumlarının sayısı hızla artmıştır. Örneğin Makedonya'da Ekzarhlığa bağlı okul sayısı 1886 yılında 306 iken 1888-1889 döneminde bu okulların sayısı 800'e yükselmiştir (Rossos, 2008:77-78).

Makedonya'daki Bulgarlar için kurulan ilk örgüt Berlin Antlaşması'nın hemen ardından 1879'da kurulan Bulgar Makedon Merkez Komitesi'dir. Makedonya'daki Bulgar komitacı örgütlenmelerine bakıldığında sekiz örgüt olduğu görülür. Bu örgütlerin hepsi Makedonya'yı Osmanlı hakimiyetinden çıkarmak konusunda hemfikirdir ancak Makedonya'nın bağımsızlığı (Santralistler) ya da Bulgaristan Emareti ile birleşmesi (Varhovistler) konusunda farklı görüşleri vardır.

1902 yılında Makedonya'da faaliyet gösteren çete yapılanmalarına dair Rumeli Müfettişi Hüseyin Hilmi Paşa'nın raporuna göre, bölgede 110 Bul-

gar, 80 Rum, 30 Sırp ve yaklaşık 5 Ulah komitesi bulunmaktaydı (Aydın, 2015:18). Osmanlı arşivlerinde “Makedonya Komitesi” olarak geçen Makedonya Hayır Cemiyeti 1890’lardan itibaren Berlin Antlaşması’nın 23.maddesinin uygulanması, Makedonya’daki Bulgarların durumlarının iyileşmesi konusunda kamuoyu oluşturmaya çabalamıştır.

Cemiyetin 1895 yılında Makedonski Glas gazetesinde yayınlanan nizamnamesinde cemiyetin amacı “Makedonya ve Edirne’deki Bulgarlar ahalisi için düvel-i muazzama teminatı altında siyasi imtiyaz elde etmek” şeklinde duyurulmuştur. Anlaşılan Bulgar milliyetçileri Nisan Ayaklanması sırasında bir hareketin başarılı olması için Avrupa kamuoyunun önemini kavramış ve aynı yöntemi Makedonya’daki yayılma faaliyetlerinde de kullanmak istemiştir.

1899 yılında komite üyeleri, Makedonya’nın Selanik merkezli özerk bir devlet haline gelmesi için Büyük Güçlere çağrıda bulundular. Ancak bu çağrıya herhangi bir yanıt alamadılar. Komite, Avrupalı devletlerin dikkatini diplomatik yollarla çekmeyi başaramayınca, 1900-1903 yılları arasında çeşitli küçük çaplı isyanlarla bölgede bir hareketlilik yaratmaya çalıştı. 1901 yılında Amerikalı misyoner Miss Stone’un kaçırılması ve fidye karşılığında serbest bırakılması da, uluslararası kamuoyunun dikkatini Makedonya’daki duruma çekmek ve hareket için maddi kaynak sağlamak amacıyla gerçekleştirilmişti.

1903 yılında Manastır’da çıkan İlinden İsyanı da bu sürecin bir devamıydı (Aydın, 1998:242). İlinden Ayaklanması, 2 Ağustos 1903’te Aziz Eljah günü Manastır vilayetinde başladı ve kısa süre içinde Edirne ile Selanik bölgelerine yayıldı. Yaklaşık 30.000 silahlı komitacı ve köylünün katıldığı bu isyan, Osmanlı kuvvetleri tarafından kısa sürede bastırıldı. Ancak çatışmalar sırasında yaklaşık 2.000 kişi hayatını kaybetti, 16.000 kişi de evsiz kaldı (Köylü, 2017:572-573). Makedonya’daki Bulgar komitacı örgütlenmeleri ve benimsedikleri eylem biçimleri, Hroch’un tipolojisinde tanımladığı B aşamasındaki “milli aji-

tasyon” sürecinin devam ettiğini göstermektedir. Ancak İlinden İsyanı, bu ajitasyonun kitlesel katılım düzeyine ulaştığı, dolayısıyla C aşamasına geçişin eşliğini temsil ettiği bir olay olarak değerlendirilebilir.

Osmanlı yönetiminin isyanı bastırmak için kullandığı sert yöntemler özellikle İngiltere başta olmak üzere Avrupa kamuoyunun dikkatini çekti. Bu gelişmeler üzerine Avusturya-Macaristan ve Rusya, Viyana Tasarısı üzerinde değişikliğe gitmeye karar verdiler. Sonuç olarak, 2 Ekim 1903’te Mürzsteg Tasarısı adıyla yeni bir reform programı oluşturuldu. Ancak bu durum, Makedonya üzerinde hak iddia eden devletlerin kendi nüfuz alanlarını oluşturmaya zemin hazırlayarak bölgenin parçalanma riskini beraberinde getiriyordu (Dikici, 2010:82-83).

Nitekim bu diplomatik girişimden sonra Makedonya’daki çete faaliyetleri ve şiddet hızla artmıştır. 1906-1907 yılları arasında Osmanlı kuvvetleri, Makedonya’da faaliyet gösteren Bulgar çeteleriyle 56, Rum çeteleriyle 34 ve Sırp çeteleriyle 14 silahlı çatışmaya girmiştir. Takip eden 1907-1908 döneminde ise bu sayı artmış; Osmanlı güçleri Bulgar çeteleriyle 69, Rum çeteleriyle 31 ve Sırp çeteleriyle 12 kez çatışmıştır. Sadece 1908 yılı içinde yaşanan ayaklanmalarda toplam 1080 kişi hayatını kaybetmiştir (Kerimoğlu, 2014:154).

Sonuç olarak, Bulgaristan’da giderek güç kazanan milliyetçilik ve Makedonya’daki siyasal çalkantılar, 1908 Temmuzunda II. Meşrutiyet’in ilanından hemen sonra 5 Ekim 1908’de Bulgaristan’ın bağımsızlığını ilan etmesine olanak sağlamıştır. Bu bağımsızlık ilanı, Hroch’un tipolojisinde C aşamasının son evresiyle tam bir uyum içindedir. Ancak Bulgar milli hareketinin gelişimi, Hroch’un modelinde öngörülen doğrusal ilerleme çizgisini tam olarak izlememiştir. Hroch’a göre A aşaması genellikle hareketin başlangıcını temsil etse de, B ve C aşamalarının bazı unsurları süreç boyunca eşzamanlı olarak devam edebilir. Ayrıca ayaklanma tipi milliyetçiliklerde kitlesel desteğin sağlanması, B aşamasındaki yurtsever-

lerin ajitasyon faaliyetlerindeki başarıya bağlıdır.

Bulgar örneğinde ise bu süreç farklı işlemiştir. Bulgaristan 1878 Berlin Antlaşması ile özerkliğini kazanmış, 1885'te Doğu Rumeli ile birleşmesini ilan etmiş ancak milli hareketin gerçek anlamda halk tabanına yayılması, Makedonya'daki 1903 İinden İsyanı'nın hazırlıkları sırasında mümkün olmuştur. Bu durum, Bulgar milli hareketinde siyasal özerkliğin kitleselleşmeden önce elde edildiğini göstermektedir. Dolayısıyla Bulgaristan örneği, Hroch'un tipolojisinin küçük ulus milliyetçilikleri için sunduğu genel çerçeveyi doğrulamakla birlikte, bu sürecin her zaman lineer bir biçimde ilerlemediğini ortaya koymaktadır.

Bu durum aynı zamanda, Balkan milliyetçiliklerinin sadece içsel/toplumsal dinamiklerle açıklanamayacağını; aynı zamanda uluslararası güç dengeleri ve dış müdahaleler tarafından da şekillendiğini göstermektedir.

1910 Arnavut Ayaklanması: Osmanlı Merkezileşmesine Karşı Toplumsal Tepkinin Yükselişi

Arnavut milliyetçi hareketinin C aşamasına geçişi yani kitleselleşmesi süreci değerlendirildiğinde, 1908 Meşrutiyet ortamının sağladığı özgürlük ortamı içinde gelişen Arnavut basını ve eğitimi ile Bashkim örgütlenme sürecinin Arnavut milliyetçi hareketini daha geniş bir alana yayılması ile kitleselleşmeye uygun hale getirdiğini söyleyebiliriz. Bu kültürel altyapı özerklik beklentilerini arttırmış ancak 1910 yılında İttihat ve Terakki'nin merkezileşme politikalarına yönelmesi Arnavut milliyetçi hareketinin liderlerini hayal kırıklığına uğratmış ve 1909 yılında başlayan Arnavut isyan hareketi giderek daha geniş bir alana yayılmıştır.

Arnavut milliyetçi hareketinin kitlesel bir nitelik kazanması, özellikle 1910 ayaklanması ile belirginleşmiştir. Bu dönüm noktası, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 31 Mart Vakası sonrasında benimsediği merkezileşen politikaların, Arnavut aydınları nezdinde ciddi bir rahatsızlık yaratmasıyla şekillenmiştir. Söz konusu rahatsızlık,

özellikle Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda görev yapan Arnavut mebusların sert eleştirileriyle kamuoyuna yansımış; bu süreçte basın, İttihatçılar ile Arnavutlar arasındaki siyasi gerilimin önemli bir yansıma alanı olmuştur. Her ne kadar ilk isyan 1909 yazında meydana gelmiş olsa da, bu hareketin etkisi sınırlı kalmış, ancak daha sonra gelişecek olan isyan dalgalarının öncüsü niteliği taşımıştır. Bu ilk isyanla birlikte başlayan gerilim, yalnızca sahada değil, aynı zamanda mecliste ve basın ortamında da tartışmalara yol açmış; iktidar ile muhalefet arasında karşılıklı suçlamalarla derinleşmiştir. 1909-1912 yılları arasında her yaz gerçekleşen Arnavut isyanları (Tallon, 2012), Osmanlı'nın Balkanlardaki siyasi ve askeri varlığını ciddi biçimde zayıflatmış, bölgedeki otoritesini önemli ölçüde yıpratmıştır. Arnavut İttihat (Başkim) Komitesinin, Romanya'da bulunan Arnavutlara hitaben gönderdiği bir beyannameye İttihatçı hükümete olan tepkisini şu şekilde dile getirmiştir;

"Arnavutluk'ta herkes idare-i sabıkanın zavallılığı, Genç Türkler tarafından ahaliyi İslamiye ve Hristiyanıye'ye hürriyet ve uhuvvet temin olunacağı zannında bulunmuştu. Fakat mateessüf Genç Türklerin teşkil ettiği hükümetin idare-i sabıkandan daha fena olduğunu görüyoruz. Çünkü idare-i sabika hiç olmazsa 'cenab-ı hak' ve Kuran-ı Kerimi itikad ediyordu. Halbuki Genç Türkler hiçbir şeye inanmıyorlar ve itikadı olan ahaliyi İslamiye ve Hristiyanıye'yi duçar-ı mücazat ediyorlar. Arnavutlar! Hiçbir şeye inanmayan ve İstanbul'da hükm ve nüfuza haiz olup bizi mahvetmek isteyen bu adamlardan hiçbir şey ümit etmeyelim..."⁴

1910 yılından itibaren vergi toplama, zorunlu askerlik ve silahların toplanması gibi uygulamalara karşı gelişen tepkiler Arnavut isyanlarına dönüşmüştür (Gawrych, 2012:223-226). Bu isyanlar yalnızca Osmanlı kamuoyunda değil, Balkan başkentleri ve büyük devletlerin diplomatik çevrelerinde de yakından izlenmiştir. 1911 yazında isyanlar yoğunlaşmış, İttihat ve Terakki'nin kurucularından İbrahim Temo, hükümetin sert

tutumunu eleştirerek Romanya'ya dönmüştür. Aynı yıl patlak veren Malisör isyanı, Karadağ ile Osmanlı arasında savaş ihtimalini doğurmuş; Avusturya ve Rusya'nın müdahalesiyle uluslararası bir boyut kazanmıştır. Berat mebusu İsmail Kemal'in Karadağ'a giderek isyancılarla temasa geçmesi, özerklik taleplerini gündeme taşımış, bu talepler "Kırmızı Kitap" adlı broşürde Arnavutça ve Fransızca olarak kamuoyuna sunulmuştur. Muhtırada Arnavutların sadakati vurgulanırken, İttihatçıların baskıcı yönetimi eleştirilmiştir (Bartl, 1998:300).

1911 yazında Malisör İsyanı'nın ardından Arnavut talepleri ilk kez kurumsal bir metinle ifade edildi. Berat mebusu İsmail Kemal Bey'in Karadağ'a giderek isyancılarla temasa geçmesiyle, Arnavut özerklik beklentileri somutlaşmaya başladı. Bu süreçte, kamuoyunda "Kırmızı Kitap" olarak bilinen bir muhtıra hazırlandı. Arnavutça ve Fransızca olarak yayımlanan ve kapağı kırmızı şeritle kaplandığı için bu adla anılan broşür, Arnavutların Osmanlı Devleti içindeki statülerine dair açık talepler içermekteydi. Muhtıra, Arnavutların sultana olan sadakatlerini vurgulamakla birlikte, İttihat ve Terakki yönetiminin merkezîyetçi uygulamalarını sert biçimde eleştiriyor ve bu uygulamaların anayasal düzene aykırı olduğunu öne sürüyordu. Metinde öne çıkan talepler, hem kültürel hakları hem de idari düzenlemeleri kapsayan geniş bir çerçevede şekillenmiştir. Bunlar arasında, Arnavut kimliğinin tanınması, ana dilde eğitim hakkı, mebus seçimlerinde eşit temsil, yerel yönetimlerde adem-i merkezîyetçilik ilkesi, kamu görevlerinde liyakat esasına göre ve bölge halkı içinden atama yapılması gibi hususlar dikkat çekmektedir. Ayrıca askerlik, maliye ve adalet alanlarında yerel ihtiyaçlara göre düzenlemeler yapılması istenmiş; savaş ve isyanlar sırasında zarar gören yapıların onarımı ve mağdurların tazmini için bağımsız komisyonlar kurulması talep edilmiştir. Bu talepler, Arnavut ulusal hareketinin artık yalnızca kültürel değıl, aynı zamanda siyasal ve idari özerklik taleplerini de içerecek şekilde kapsamını genişlettiğini gös-

termektedir. Kırmızı Kitap, Arnavut isyanlarının yalnızca birer tepki hareketi olmadığını, aynı zamanda sistematik ve hedefleri belirli bir ulusal program içerdiğini ortaya koymuştur.⁵

Katolik Arnavut Malisörlerin başlattığı isyanın uluslararası bir boyut kazanması, Osmanlı hükümetinde ciddi kaygılara neden olmuş; Karadağ ile yaşanabilecek bir çatışmanın geniş çaplı bir savaşa dönüşme ihtimali hem Osmanlı yönetimini hem de Büyük Güçleri çözüm arayışına sevk etmiştir. Artan diplomatik baskılar sonucunda, isyancıların Arnavut vilayetlerinin birleştirilmesi yönündeki özerklik talebi hariç diğeri talepleri hükümet tarafından kabul edilmiştir. Bu bağlamda, İçişleri Nazırı Hacı Adil Bey bölgedeki durumu yerinde incelemek ve uygulanacak reformları denetlemek üzere görevlendirilmiş, aynı zamanda toplumsal gerilimleri yatıştırmaya yönelik adımlar atılmıştır. 1911 sonbaharında İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısıyla Osmanlı Devleti yeni bir savaşla karşı karşıya kalmış, bu gelişme başkentteki muhalefeti güçlendirmiş ve muhalefet ara seçimleri kazanmıştır. Bu siyasal baskı ortamında İttihat ve Terakki yönetimi erken seçim kararı almıştır. 1912 yılı başlarında ise basında Balkanlarda savaş ihtimali açık biçimde yer almaya başlamış, Sırp ve Bulgar diplomatlar ise gizli bir ittifak kurmak amacıyla temaslarını yoğunlaştırmıştır.

1912 yılında Hasan Priştine, Necip Draga ve diğeri Arnavut önderleri Osmanlı hükümetine 12 maddelik bir talepler listesi sunmuştur. Bu liste bir önceki yıl yayımlanan "Kırmızı Kitap" ile benzer temellere dayansa da bazı yönlerden birbirinden ayrılmaktadır. Her iki belgede de Arnavut kimliğinin tanınması, Arnavutça'nın eğitim ve kamu alanlarında kullanımı, adem-i merkezîyetçi bir idare yapısı ve yerel memurların tayininde Arnavut unsurların dikkate alınması gibi temel talepler öne çıkmaktadır. Ancak "Kırmızı Kitap" daha çok Arnavutların Osmanlı sultanına bağılılıklarını vurgularken, İttihat ve Terakki yönetiminin baskıcı politikalarına karşı bir eleştiri niteliğı taşımakta; Osmanlılık çerçevesinde özerk bir

5 BOA, HR. SYS, dosya no.140/19; Renin, 'Asilerin Muhtırası', 23 Haziran 1327.

yapı arayışını yansıtmaktadır. Buna karşılık 1912 tarihli 12 maddelik talepler listesi, daha sistematik ve siyasi açıdan daha kapsamlıdır. Bu metin Arnavutluk için adeta bir iç özerklik programı niteliği taşıyarak etnik temelli seçim bölgelerinden, Arnavutça'nın resmi dil olarak kullanılmasına kadar daha ileri düzeyde talepler içermekte ve Arnavut milliyetinin açıkça tanınmasını istemektedir. Ayrıca, ekonomik kaynakların yerel kalkınmaya yönlendirilmesi ve ayaklanmalar sırasında uğranan zararların tazmini gibi daha somut ve pratik maddelere de yer vererek, hareketin daha örgütlü ve kurumsal bir zemine taşındığını göstermektedir.⁶

B.Çelik'in İttihatçılar ve Arnavutlar adlı kitabında Osmanlı arşiv belgeleri ve dönemin basınında yer alan haberlere dayanarak detaylı bilgiler verdiği Arnavut isyanları konusunda G.W.Gawrych ve Tallon'un da eserleri önemli birer başvuru kaynağıdır. Arnavut isyanları M.Hroch'un "ayaklanma tipi", milliyetçilik örneğine aynı Bulgar milliyetçiliği gibi uymaktadır.

Arnavutların özerklik talepleri artık yalnızca Osmanlı kamuoyunun değil, aynı zamanda başta Balkan başkentleri olmak üzere Büyük Güçlerin diplomatik çevrelerinin de dikkatle izlediği bir mesele haline gelmişti. Bu taleplerin yol açtığı siyasi kriz, Osmanlı'da Sait Paşa hükümetinin istifasına sebep olmuş, Trablusgarp Savaşı'nın sürdüğü bir dönemde Balkanlar'a yayılma potansiyeli taşıyan bir istikrarsızlık yaratmıştı. Yerine kurulan Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti, Arnavutlara geniş haklar tanımayı kabul etmiş; bu haklar fiilen özerklik anlamına geliyordu. Ancak bu adım Balkanlardaki tansiyonu düşürmek yerine daha da artırmış, neticede özerklik uygulamaya konulamadan Balkan Savaşı patlak vermiştir. Bu süreçte İsmail Kemal Bey, Viyana merkezli diplomatik girişimlerin ardından Kasım ayında Arnavutluk'a dönerek bağımsızlık ilan etmiştir.

Bu gelişme, Miroslav Hroch'un milliyetçi hareketlerin evrimi için öngördüğü C aşamasına teka-bül eder; çünkü hareket artık belirli bir halk des-

teği kazanmış, silahlı direniş yoluyla özerklik ve ardından bağımsızlık elde edilmiştir. Kuşkusuz bu süreçte Avusturya ve İtalya başta olmak üzere bazı Büyük Güçlerin diplomatik desteği sağlanmış ve çeşitli güvence mekanizmaları devreye sokulmuştur. Ancak burada dikkat çekici bir husus, ilan edilen bağımsızlığın Arnavut milliyetçilerinin hayal ettiği sınırları içermemesi olmuştur. Yanya, Manastır ve Kosova gibi sembolik ve stratejik vilayetler Balkan devletleri arasında paylaştırılmış, böylece Arnavut milliyetçilerinin ulusal sınırlar konusundaki beklentileri ile fiilen tanınan Arnavutluk sınırları arasında ciddi bir uyumsuzluk ortaya çıkmıştır. Her ne kadar bu durum bir hayal kırıklığı yaratmış olsa da, bağımsızlık ilanı Arnavut milliyetçileri açısından yine de önemli bir başarı olarak değerlendirilmiştir.

Sonuç

Miroslav Hroch'un küçük milletler için geliştirdiği milliyetçi hareketlerin üç aşamalı modeli çerçevesinde değerlendirildiğinde, Bulgar ve Arnavut milliyetçilikleri arasında hem benzerlikler hem de belirgin farklar ortaya çıkmaktadır. Öncelikle benzerlikleri kısaca özetleyecek olursak Hroch'un milliyetçilik tipolojisinde belirtmiş olduğu ve Balkan milliyetçi hareketlerini örnek gösterdiği "ayaklanma tipi" milliyetçilik hareketi Bulgar ve Arnavut milliyetçi hareketleri için de geçerlidir. Her iki harekette de dış müdahaleler ve uluslararası diplomasi belirleyici bir rol oynamıştır: Matbaa kapitalizminin gelişmesi, örgütlenme, aydınların öncülüğüne modernleşme her iki milliyetçilik hareketinin de kitleleşerek ulus-devlet kurma aşamasına gelmelerinde önemli katkı sağlamıştır.

Farklılıkları değerlendirecek olursak Bulgar milliyetçiliği Kemal Karpat'ın cemaat milliyetçiliği tanımına uygun olarak Bulgar Kilisesinin kurulması sonrasında daha sistematik ve yapısal bir gelişim göstermiş, Ortodoks/Bulgar kimliği çerçevesinde şekillenmiştir. Kadınlar bu milliyetçi hareketin yayılmasında önemli bir etki ve role sahiptir. Arnavut milliyetçiliği ise dinsel anlamda parçalı olmasından dolayı bütünlük ve kitle-

⁶ BAO, HR. SYS, dosya no. 151/30; İfham 'Arnavutluk Meselesi, Manastır Hadisesi'.

selleşme sağlamakta gecikmiştir. Arnavut kadınları Bulgar kadınlarına göre milliyetçi hareketin yayılmasında daha az görünürlüğe ve etkiye sahiptir. Bunun nedenini Müslüman Arnavutların kadın eğitimi konusundaki tutucu yaklaşımlarında aramak gerekir.

Bağımsızlık ilan ettiğinde ise hayal edilen Arnavutluk sınırlarından çok daha küçük bir parçaya razı olmak zorunda kalmıştır. Balkan Savaşı sonrasında Londra Konferansları ile şekillenen yeni Balkan haritası Arnavut milliyetçilerini tıpkı Berlin Antlaşmasında Bulgar milliyetçilerini hayal kırıklığına uğrattığı gibi büyük bir hayal kırıklığına uğratmıştır. Sünni Müslüman nüfusun yoğun olduğu Kosova bağımsızlığı tanınan yeni Arnavutluk'un sınırları dışında kalmıştır. Bülent Sarper Ağır'ın editörlüğünü yaptığı makalenin yazarlarından Bilgin Çelik'in de Birinci Bölüm yazarlığı yaptığı Kosovo Past Present and Future (2019) kitabında görüleceği üzere Balkan Savaşı sonrasında Sırp egemenliği altına giren Kosova'da Arnavut milliyetçiliği Gecikmiş Tip milliyetçilik olarak 20.yüzyılın özellikle son çeyreğinde yükselişe geçmiş ve hem Kosova'yı hem de Makedonya'yı etkilemiştir. Yani bugün Bulgaristan'da milliyetçilik tamamlanmış bir süreç gibi görünürken Kosova örneği bağlamında Arnavut milliyetçiliği gecikmiş tip örneği bağlamında Soğuk Savaş sonrası Balkanlarda yeni bir milliyetçi reaksiyonu temsil etmektedir.

Bulgar ve Arnavut milliyetçiliğinin karşılaştırmalı analizi yapılırken kısaca şu önemli noktanın da altını çizmekte yarar vardır; her iki milliyetçilik hareketi ayaklanma aşamasında iken dış faktörlerin etkisi ile Osmanlı Devletinin başka bir devlet veya devletlerle savaşması sonucu özerklik veya bağımsızlık kazanmıştır. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı öncesi Bulgar ayaklanması uluslararası kamuoyunun ve diplomasinin önemli gündem konularından biridir. Bu savaş Bulgaristan geniş bir özerklik kazanmıştır. 1912 Balkan Savaşı öncesi Arnavut ayaklanmaları da Batı kamuoyunun yakından ilgilendiği konulardan birisidir ve bu ayaklanmaları Osmanlı Devletinin Balkanlar-

daki gücünü zayıflatmıştır.

Avrupa diplomasinin kutuplaşmaya başladığı 20.yüzyılın başında Bulgar milliyetçiliğinin etkisindeki Bulgar Hükümeti Sırp hükümeti ile uzlaşarak Balkan ittifakının temellerini atarken Arnavut isyanları ile sarsılan Osmanlı hükümetinin Balkanlardaki otoritesinin zayıflaması Balkan devletleri için Makedonya'nın paylaşılması hedefini kolaylaştırmaktaydı. Fransa ve İngiltere ile müttefik olan Rusya'nın öncülüğünde kurulan Balkan ittifakı Germen Bloğunun güneydoğudan da kuşatılmasını sağlamayı amaçlıyordu. Bu bağlamda Balkanlarda ortaya çıkan milliyetçilik hareketlerini Avrupalı Büyük Güçler kendi emperyalist emelleri doğrultusunda desteklemişlerdir. 1878 yılında kurulan Berlin Statükosu adım adım çökerken Bulgar ve Arnavut milliyetçiliği C ve B aşamalarına geçmiş ve sonuçta 1908'de Bulgaristan ve 1912'de Arnavutluk'un bağımsızlığı ile sonuçlanmıştır. Ancak hayal edilen Büyük devleti her iki Balkan milleti de kuramamıştır. Büyük Bulgaristan hayali İkinci Balkan Savaşı ile başarısızlığa uğramış, Büyük Arnavutluk hayali ise 20.yüzyılın sonlarında yeniden aktive edilmiştir.

Bağımsızlık elde eden siyasi Arnavutluk'un hayal edilen etnik Arnavutluk sınırları ile örtüşmemesi bugün Balkanlarda yeni milliyetçi çatışmaların önemli bir nedenidir. 2000'li yıllarında başında Kosova ve Makedonya'da yükselen Arnavut milliyetçiliği Balkanlarda gecikmiş milliyetçilik örneği olarak yeni çatışma ve riskleri ile dikkat çekmiş ve uluslararası diplomasinin önemli konu başlıklarından biri olmuştur.

Kaynakça**Arşiv**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA),

HR. SYS, dosya no: 119/14.

HR. SYS, dosya no: 125/33.

HR. SYS, dosya no: 126/62.

HR. SYS, dosya no: 140/19.

HR. SYS, dosya no: 151/30.

Arnavutluk Devlet Arşivi (ADA), Fondi 101, dosya: 50.

Kitap ve Makaleler

Acaroğlu, T. (1986). Bükreş'teki Gizli Bulgar İhtilal Merkez Komitesi'nin Sultan Abdülaziz'e Gönderdiği İlginç İki "Muhtıra" (1867-68). *X. Türk Tarih Kongresi Bildirileri* (22-26 Eylül 1986, Ankara), ss. 1279-1283.

Adanır, F. (2005). *Makedonya Sorunu: Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Ahmad, F. (2017). *Jön Türkler ve Osmanlı'da Milletler*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Alpan, N. (1978). *Prizren Birliği ve Arnavutlar*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Aslantaş, S. (2012). Birinci Balkan İttifakı 1866-68. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 52(2), 1-12.

Atik, T. (2023). *19. Yüzyılda Bulgar Milliyetçiliği: Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım*. (Basılmamış doktora tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.

Atik, T. (2022). Toplumsal Cinsiyet ve Milliyetçilik: Bulgar Milliyetçiliğinde Kadınların Rolü. *Akademik Tarih ve Araştırmalar Dergisi*, 5(7), 4-19.

Aydın, M. (1992). *Şarki Rumeli Vilayeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Aydın, M. (1998). Makedonya Meselesi ve Amerikalı Miss Stone'un Kaçırılması. *Osmanlı Araştırmaları*, 13, 239-257.

Aydın, M. (2015). Bükreş'te Komitacılık Faaliyetleri (1860-1916). *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 15(30), 5-52.

Aydın, S. (2005). *Balkanlar'da İsyan: 1903 Ilinden Olayı*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.

Bartl, P. (1998). Millî Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912) (A. Taner, Çev.). İstanbul: Bedir Yayınları.

- Black, C. E. (1966). *The Dynamics of Modernization: A Study in Comparative History*. New York: Harper & Row.
- Bloch, M. (1949). *The Historian's Craft*. Manchester: Manchester University Press.
- Bozbora, N. (1997). *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğu'nun Gelişimi*. İstanbul: Boyut Kitapları.
- Burke, P. (2000). *A Social History of Knowledge: From Gutenberg to Diderot*. Cambridge: Polity Press.
- Clayer, N. (2013). *Arnavut Milliyetçiliğinin Kökenleri*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Clayer, N. (2020). 1903–1904 Avusturya-Macaristan Konsolosluk Raporlarına Göre Arnavut Basını ve Ulusal Kimlik. *Kebikeç*, (50), 393–408.
- Crampton, R. J. (1997). *A Concise History of Bulgaria*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Çelik, B. (2004). *İttihatçılar ve Arnavutlar*. İstanbul: Büke Yayınları.
- Çelik, B. (2006). Avusturya'nın Arnavutlar Üzerinde Nüfuz Sağlama Çabası: Viyana'da Bir Arnavutluk Komitesi "DİA". *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, (3), 55–89.
- Çelik, B. (2019). *Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, B. (2020). Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane'den Ayrılma Çabaları. *OTAM*, (16), 133–134.
- Daskalov, R. (2009). Bulgarian–Greek Disputes Over Identity: The Case of Macedonia. *Ethnologia Balkanica*, 13, 161–176.
- Dikici, A. (2010). Osmanlı Makedonya'sında Kurulan İlk Uluslararası Polis Barış Koruma Misyonu: Mürzsteg Reform Programı. *Karadeniz Araştırmaları*, 6(24), 75–89.
- Frashëri, K. (1964). *The History of Albania*. Tirana: Tirana Press.
- Gawrych, G. W. (2012). *Hilal ve Kartal: Osmanlı Yönetimi, İslam ve Arnavutlar 1874–1913* (Çev. A. F. Doğan). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Hobsbawm, E. J. (1995). *Milletler ve Milliyetçilik*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Hroch, M. (2005). *Milli Uyanış*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hroch, M. (2015). Is There a Southeast European Type of Nation-Formation? In D. Stamatopoulos (Ed.), *Balkan Nationalism(s) and the Ottoman Empire* (Vol. 1, pp. 25–38). İstanbul: Isis Press.
- İnalcık, H. (1943). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Jelavich, B. (1991). *Russia's Balkan Entanglements, 1806–1914*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Kaleshi, H. (1981). Türklerin Balkanlara Girişi ve İslamlaştırma: Arnavut Halkının Etnik ve Milli Varlığının Korunmasının Sebepleri. *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10-11, 177-194.
- Kerimoğlu, H. T. (2014). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Makedonya Politikası ve Çeteler Kanunu. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 14(2), 145-160.
- Macgahan, J. A. (1876). *The Turkish Atrocities in Bulgaria: Letters of the Special Commissioner of the "Daily News"*. London: Bradbury, Agnew & Co.
- Malcolm, N. (1999). *Balkanları Anlamak İçin: Kosova*. İstanbul: Sabah Yayınları.
- Moore, B. (1966). *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston: Beacon Press.
- Naxidou, E. (2013). Ethnic Relations vs. National Interests: Luiben Karavelov and the Greeks. *Proceedings of the Third International Congress of Bulgarian Studies*, Sofia.
- Özbaran, S. (2003). *Tarih Öğretimi ve Araştırma Yöntemleri Üzerine*. İzmir: Ege Üniversitesi Yayınları.
- Roudometof, V. (2001). *Nationalism, Globalization, and Orthodoxy*. Westport, CT: Greenwood Press.
- Rossos, A. (2008). *Macedonia and Macedonians: A History*. Stanford, CA: Hoover Institution Press.
- Şentürk, H. (1992). *Osmanlı Devleti'nde Bulgar Meselesi (1850-1875)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şıvgın, H. (2003). Arnavutlarda Milli Bilincin Gelişme Sürecinde Yaşanan Siyasi Olaylar. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (147), 149-165.
- Şimşir, B. (1989). *Rumeli'den Türk Göçleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sugareff, V. K. (1932). The Constitution of the Bulgarian Revolutionary Central Committee. *The Journal of Modern History*, 4(4), 572-580.
- Tallon, J. N. (2012). *The Failure of Ottomanism: The Albanian Rebellions of 1909-1912* (Yayımlanmamış doktora tezi). University of Chicago.
- Temizer, A. (2021). The Independence Process of Bulgaria and the First Ambassador of the Ottoman Empire to Sofia, Mustafa Asım Bey. *Belleten*, 85(304), 1061-1090.
- Traikov, V. (1985). Bulgarian Volunteers in the Serbo-Turkish War of 1876. In B. K. Kiraly & G. Stokes (Eds.), *Insurrections, Wars and the Eastern Crisis* (Vol. 17, pp. 197-216). New York: Columbia University Press.
- Vasa Paşa. (1880 [1297]). *Arnavutluk ve Arnavutlar*. İstanbul.
- Vatansever, E. (2019). *Bulgar Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Bulgaristan'ın Bağımsızlığı (1841-1908)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Trakya Üniversitesi, Edirne.
- Vezenkov, A. (2008). *In the Service of the Sultan: A Case Study on the Integration of a Macedonian Elite Group into Ottoman State Structures*. İstanbul: Isis Press.

Verrijzer-Sampimon, B. (2013). *Becoming Bulgarian: The Articulation of Bulgarian Identity in the Nineteenth Century in the Literary Work of Zahari Stoyanov*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Wenshuang, L. (2014). *The Rise of Bulgarian Nationalism and Russia's Influence Upon It* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). University of Louisville.

Yalansız, N. (2009). Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(9), 258-267.

Yolcu, C. (2015). "Bulgar Fesad Komitesi Reisi" Vasil Levski'nin Eylemleri ve Mahkemede Verdiğı İfade Üzerine Bir Değerlendirme. *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, (27), 15-63.

Yuval-Davis, N. (1997). *Gender and Nation*. London: Sage Publications.

Yuval-Davis, N., & Anthias, F. (Eds.). (1989). *Woman-Nation-State*. London: Macmillan.

Extended Summary